

*Jan Piet Puype (1939) volgde aanvankelijk een maritieme opleiding en werkte zeventien jaar op het Nederlands Scheepvaart Museum in Amsterdam als bibliothecaris. In 1989 kwam hij bij het Legermuseum als conservator, in 1996 volgde zijn benoeming tot hoofdconservator. Hij publiceert sinds 1970 veelvuldig over historische wapens en tactiek in de vorm van boeken, catalogi, artikelen en hoofdstukken. Hij geeft lezingen, interviews in de media en treedt jaarlijks ook op als gastdocent voor universiteitsstudenten. Hij werd in 1997 onderscheiden met de Mr J.H. Frederiksprijs voor zijn publicatie van het grootste standaardwerk dat ooit over Nederlandse historische wapens is verschenen, de driedelige catalogus *Arms of the Netherlands in the Collection of H.L. Visser*. Sinds de jaren negentig houdt hij zich speciaal bezig met de vernieuwingen van het Staatse leger onder Prins Maurits.*

Het Staatse leger en prins Maurits, wegbereider van de moderne legers

door Jan Piet Puype

Deze bijdrage is mijn reactie op het artikel van Dr C.M. Schuiten elders in deze uitgave van *Armamentaria*. Daarin kan men lezen dat deze auteur het overheersende beeld van Maurits als een groot vernieuwer tracht te ontzenuwen en aan te tonen dat hij slechts een trendvolger, een doorgeefluik was. Hieronder zal ik proberen deze, in mijn ogen verkeerde, opvatting te ontzenuwen en dit met argumenten te onderbouwen.

Het zogenaamde eenzijdige beeld van Maurits als groot veldheer en de evenknie van bijvoorbeeld niemand minder dan de hertog van Parma, is wel degelijk door meerdere schrijvers genuanceerd.[1] Als legeraanvoerder was Maurits een goed, zij het voorzichtig, generaal. Ook Fruins oordeel over Maurits was genuanceerd: ...eerst door onverpoosde studie en oefening heeft Maurits zich tot een degelijk veldheer gevormd. Maar vandaar ook, dat hij, boven meer geniale krijgslieden, voor allerlei soort van krijgsbedrijf geschikt en in elk van zijn kunst bedreven werd.[2] Maurits kan inderdaad niet worden vergeleken met generaals van het kaliber van een Parma of Spinola. Maar wat ik in mijn betoog hoop te verduidelijken is waarom hij er desondanks in is geslaagd het Staatse leger tot een uitstekende vechtmachine op te bouwen. Maurits was iemand die het vermogen had om goede mensen om zich heen te verzamelen en hen te inspireren. Hij was een uitstekend organisator. Hij was zeer praktisch ingesteld; hij was wat men tegenwoordig flexibel zou noemen. Maurits had het tactisch inzicht en het vermogen om, op het gewenste moment, de hem beschikbare middelen optimaal en snel in te zetten. Maar zijn grootste verdienste is dat hij het Staatse leger binnen de relatief korte periode van ongeveer tien jaar wist om te vormen tot een geduchte, alom gerespecteerde strijdmacht, die zich kon meten met het destijds beste leger van de wereld, het Spaanse.

In de argumenten waarmee ik zal proberen de kwaliteiten van Maurits te adstrueren, zit hem ook meteen de kneep. Immers het is lastig om bewijzen aan te voeren, althans causale relaties te leggen, tussen wat zich feitelijk op het slagveld afspeelde en datgene dat met de hervormingen nagestreefd werd. Het zijn aanwijzingen, circumstantial evidente, meer niet, al zijn ze wel in overstelpende mate voorhanden. Zo valt er strikt genomen geen onomstotelijk bewijs aan te voeren dat, en zo ja, hoe precies dan, in de Slag bij Nieuwpoort in 1600 de Staatsen gebruik maakten van de in de voorafgaande jaren aantoonbaar zo intensief gedrilde tactische formaties. Toch is het eenvoudig niet te geloven dat in de drie en een half uur die deze veldslag duurde, er één continu strijdgewoel was in de zin van een ongecoördineerd, massaal man-tegen-mangevecht, dat wil zeggen een strijdgewoel of mêlee. Dat sommigen met deze opvatting de verklaring voor de Nederlandse overwinning zoeken in het 'krijgsmansgeluk', ligt dan bijna voor de hand.

Cox gaat in deze zin heel erg ver door te stellen dat in de dagen van Nieuwpoort '...een veldslag - niettegenstaande de troepen zo lang mogelijk in gesloten formatie opereerden - zich praktisch volledig als een gevecht van man-tegen-man en lijf-aan-lijf afspeelde'[3]. Deze bewering is al met zichzelf in tegenspraak, want het in formatie strijden gebeurde om juist een confuus man-tegen-mangevecht te versnijden. Dezelfde tegenspraak komt voor bij De Moor, die enerzijds meedeelt dat tot in de negentiende eeuw de strijd werd beslist in een chaotisch gevecht van man tegen man, maar al in een volgende zin stelt dat overwinningen behaald werden met de colonne of de vierkante opstelling, dus door het strijden in formatie![4] Andere schrijvers zijn deze mening eveneens toegedaan. Daaronder Schuiten, die in zijn artikel schrijft dat wanneer het feitelijk handgemeen begonnen was, niet de gevechtsleiding, maar het krijgsmansgeluk de uitslag bepaalde. Ook Van Hoof beweert dit, al nuanceert deze schrijver zijn uitspraak enigszins door toevoeging van het woord 'mede'. [5] Vele, zo niet de meeste, schrijvers zijn van mening dat in ieder geval de meeste veldslagen in de zestiende en de zeventiende eeuw, nadat er aanvankelijk in formatie was gestreden, pas door een strijdgewoel tot ontknoping kwamen. Hiermee kunnen twee zaken gesuggereerd worden: (1) men ging tot de mêlee over, juist omdat men de uitslag aan het krijgsmansgeluk wilde over laten, of (2) men kon de orde niet langer handhaven, waardoor als het ware vanzelf een strijdgewoel ontstond waarmee men de uitslag bewust aan het lot overliet.

Nu ligt het op zichzelf voor de hand dat vele veldslagen in een strijdgewoel eindigden. Maar als dat gebeurde, was de strijd in feite al gewonnen door de aanvaller of deze was er op zijn minst van overtuigd geraakt dat door een doortastend optreden de overwinning voor het grijpen lag. De crux is natuurlijk dat alleen de aanvaller bewust voor een mêlee kon kiezen; de verdedigende of vluchtende partij werd dan daartoe gedwongen. In het man-tegen-mangevecht dat dan volgde, hoefde noch kon verder orde worden gehouden. Een ongeordende formatie luisterde toch niet langer naar commando's. De formaties, die tot dan toe en soms met de grootste moeite gehandhaafd waren, werden bij zulk een beslissing bewust losgelaten. Natuurlijk nam de aanvaller daarmee een risico en in die zin kan men van een geluksfactor spreken. Maar draagt niet elke overwinning, hoe zeker de uitslag al van tevoren lijkt vast te staan, een geluksfactor in zich? Heeft niet elke tegenstander die de slag verliest, pech gehad? Maurits kan bij Nieuwpoort best geluk hebben gehad, maar je kunt tot het eind toe goede orde houden en óók geluk hebben.

Behalve de kwestie van het zogenaamde krijgsmansgeluk is een der verdere belangrijkste twistpunten in de twee zienswijzen dus de vraag hoe lang men de formaties tijdens een gevecht in stand hield. Een formatie kon bijvoorbeeld door een onverhoedse cavalerieaanval

uiteengeslagen worden. En bij op elkaar vurende formaties musketiers moeten er zeker open gaten in de gelederen zijn gevallen. Discipline en de dwingende noodzaak om de orde tot het uiterste vol te houden, moeten hier uitkomst hebben geboden. Als het even kon werd de orde hersteld, bijvoorbeeld door de mannen in het volgende gelid de plaats te laten innemen van degenen die vóór hen weggevallen waren, en zo achtereenvolgens. Ten koste van alles moest men immers voortdurend salvovuur in stand houden, anders liep de zaak toch nog fout af. De contramars en de conversie[6] waren zo ontworpen, dat zij zowel in een vooruitgaande beweging (aanval) als in een achteruitgaande (terugtrekking) konden worden uitgevoerd, zolang elk gelid achtereenvolgens maar in salvo's bleef doorvuren. Schuiten doet deze wezenlijke tactische bewegingen af met de bewering dat zij slechts op het paradeveld werden gebruikt maar niet in het echte gevecht.

Zeker zijn er parades gehouden en Duyck deelt diverse malen mede dat Maurits tijdens de belegeringstocht van de jaren 1590-1600 zijn leger exercities en schijngevechten liet houden. Onder de hoge gasten die hij daarbij had uitgenodigd, of die qua functie aanwezig waren (vertegenwoordigers van de Staten-Generaal bijvoorbeeld) bevonden zich ook buitenlandse militairen. Men kan zich voorstellen dat zij onder de indruk moeten zijn geweest van de gedisciplineerde uitvoering der contramars en andere staaltjes van de Nassause exercitie, die de soldaten na jarenlang eindeloos drillen was ingestampt. Juist de grote schaal waarop deze exercities plaatsvonden[7] was een geheel andere dan de experimenten op basis van de klassieke studies met enkele getalsmatig kleine formaties die buitenlandse militairen al van vroeger uit hun eigen landen kenden. Maar deze exercities in de andere legers hadden geen gevolgen voor hun tactiek te velde, '...waar men alleenlyck in eenderley manier van slacht-ordre vierkandt volcx oft vierkandt veldts,' dus in vierkante blokken zoals bij de Spaanse tercio's, bleef strijden.[8] Wanneer men dit gegeven koppelt aan het grote corpus aan geschriften over de voors en tegens van de exercities die de Nassauers ons hebben nagelaten en aan de vele commentaren die latere militaire specialisten en geschiedschrijvers eraan wijdden, dan hebben we hier te maken met een werkelijke nieuwigheid die op zeer grote schaal plaatsvond. Ik acht het daarom hoogst ongeloofwaardig dat de exercities uitsluitend voor demonstraties op het paradeveld zijn gebruikt en dat zij op het slagveld al gauw werden of moesten worden losgelaten en men zich dan verliet op het krijgsmansgeluk.

Overigens levert Nieuwpoort zelf het bewijs dat Maurits juist niet bereid was de uitslag aan een dergelijke gok over te laten. Tot het eind van de slag toe heeft hij de orde bij zijn troepen weten te handhaven. Daardoor kon hij op het allerlaatste moment zijn cavaleriereserve inzetten en de strijd in zijn voordeel beslissen. Maurits' tegenstander aartshertog Albertus had niet voor reserves gezorgd.[9] Misschien speculeerde de aartshertog wel op het krijgsmansgeluk(!), maar veel aannemelijker is dat hij zijn cavalerie niet als reserve kon achterhouden. Ten eerste was de Spaanse cavalerie bij Nieuwpoort getalsmatig zwakker dan de Nederlandse, ten tweede bestond hij grotendeels uit 'ex-muiters'. Deze wilden zich persé bewijzen en waren veel te onstuimig om de gehele tijdsduur van de slag niets te doen en als reserve uit te zitten. Behalve de kwestie van de reserves levert het verloop van de slag nog een aantal verdere bewijzen dat Maurits de orde bij de Staatsera wist te bewaren, althans een aantal malen steeds weer opnieuw wist te herstellen. Zo liet hij tijdens de slag niet minder dan vier charges door zijn cavalerie uitvoeren. Het doet nu even niet terzake of die aanvallen tijdelijk succes brachten of niet. Het gaat erom dat de prins en zijn staf persoonlijk na elke charge de cavaleristen weer bijeen wisten te brengen om hun slagorde te herstellen. Zeker een cavalerieaanval kon door vijandelijke actie onverhoopt in een

verward handgemeen ontaarden, en in het achternazitten van vluchtende tegenstanders kon de normaliter voorgeschreven draf gemakkelijk in een galop overgaan. Gebeurde dit laatste, dan kostte het soms grote moeite de ruiters opnieuw te formeren.[10] Dat het tijdens een langdurige veldslag als Nieuwpoort ook werkelijk is gebeurd, is op zichzelf al een opmerkelijk feit. Deze omstandigheid is mede te verklaren doordat de voornaamste en meest langdurige gevechten, die het voetvolk bij Nieuwpoort leverde, óók in orderlijke formaties hebben plaatsvonden, al zijn er diverse momenten van wanorde voorgekomen, die prins en zijn bevelhebbers toch weer wisten te herstellen.

In dit onderdeel van de discussie zijn wij tot de kern van de hervormingen doorgedrongen. Naar de mening van de meeste auteurs bestond deze uit regelmatige betaling, discipline, eindeloos drillen, het strijden in kleinere formaties dan de tot dan toe gangbare, enzovoort. Heel vaak wordt ook als vernieuwende factor opgevoerd dat Maurits zijn soldaten zelf graafwerkzaamheden liet uitvoeren, al gaat het er wat mij betreft niet om dat dit laatste Europees gezien strikt genomen niet iets nieuws was, want Schulten zelf geeft enkele voorbeelden dat het incidenteel al eerder was voorgekomen. Ook de andere genoemde factoren, zoals het exerceren in formatie en het uitvoeren van de contramars, waren ook al elders en ook vroeger beproefd. Voor allen die zich verdiept hebben in het ontstaan en de ontwikkeling van het Staatse leger zijn deze factoren waarheden als koeien en de auteurs die ze opsommen, hebben zeker gelijk. Alleen is kern iets anders dan betekenis. De ware militaire betekenis van de hervormingen van Maurits is dat zij continu vuur op het slagveld mogelijk maakten. Het streven was niet, zoals Schulten meedeelt, 'ook' gericht op het verhogen van de vuurkracht, dat is te zwak uitgedrukt. Handhaving van de vuurkracht was een *conditio sine qua non*! Alle eerder genoemde factoren waren aan dit einddoel ondergeschikt. Zelfs de door Maurits ingevoerde uniforme commandotaal was - hoe belangrijk ook - slechts een van de factoren die bijdroegen om het einddoel, continu vuur, mogelijk te maken.

Op zijn beurt moest continu vuur de overwinning op het slagveld mogelijk maken, ook en vooral tegenover een sterke tegenstander als het Spaanse leger. Het is daarom uitsluitend deze tactische betekenis die aan de hervormingen hun zin gaven. Het gaat hier om de krijgskunst (tactiek), niet om de krijgskunde (strategie), al hadden de hervormingen wel uiteindelijk als strategisch doel de vijand van het Nederlands territorium te verdrijven en de 'Hollandse Tuin' te beschermen. De krijgskunde gaat uit van een aantal universele wetmatigheden, waarden derhalve die gegeven de omstandigheden voor alle landen en oorlogen golden en gelden. Ik ben daarom de eerste die met Schulten zal beamen dat Maurits géén vernieuwer van de krijgskunde was.

Wat de waardering betreft die men moet toekennen aan de toenmalige krijgskundige geschriften, zegt Schulten dat deze door iedere 'militaire alfabeet' (sic) in de zestiende eeuw werden bestudeerd. Het was min of meer verplichte lectuur en bovendien allemaal theorie, want de praktijk '...zag er anders uit'. Mij dunkt dat hier twee denkfouten worden gemaakt. Ten eerste heeft het geen zin om krijgskundige geschriften te vergelijken met de toepassingen in de praktijk zonder rekening te houden met de aanpassing van de krijgskunde aan de lokale omstandigheden. Het legerkamp bijvoorbeeld dat de Staatsen bij Jülich (Gulik, 1610) opzetten week door diverse lokale omstandigheden af van het geïdealiseerde (aan de Romeinen ontleende maar wel met eigentijdse componenten aangepaste) legerkamp zoals besproken en afgebeeld door Simon Stevin in zijn *Castrametatio* (1617). Dat is het verschil tussen theorie en praktijk, een kwestie van krijgskunst. De tweede denkfout is dat er geen onderscheid wordt gemaakt tussen soorten

van krijgskundige geschriften: deels zijn ze zuiver theoretisch van aard, zoals Stevins boek en het door Schulten genoemde *De militia Romana* van Lipsius (1595)[11], deels zijn ze wel degelijk bedoeld als experimenten om in de praktijk toegepast te worden. Het *Kriegsbuch* van Johan de Middelse van Nassau geeft van de laatstgenoemde geschriften talloze voorbeelden. Strikt genomen is de laatstgenoemde groep onder de krijgskunst te rangschikken.

Het beroemde boek van Jacob de Gheyn, *Wapenhandelinghe van roers, musqvetten ende spiesen van 1607* is uiteraard niet te beschouwen als weergave van de oorlogspraktijk. Daarin heeft Schulten gelijk. Maar ikzelf heb dat in mijn publicaties ook nooit beweerd, integendeel, steeds is gewezen op het feit dat dit boek als exercitiemanuaal voor het wapengebruik door individuele soldaten was bedoeld. Misschien is niet duidelijk genoeg gezegd dat het eerder voor rekruten was bedoeld dan voor ervaren soldaten (al moesten ook dezen, indien zij van elders kwamen, met de nieuwe aanpak vertrouwd gemaakt worden). Het boek toont in ieder geval in beeld en tekst de basispunten waar men bij de individuele wapenexercitie van uitging en die zijn uiteraard der zaak altijd het uitgebreidst. Natuurlijk kon men op het slagveld niet veertig afzonderlijke commando's geven voor het laden van een musket, of tweeëndertig voor het ageren met de lange piek, zoals de *Wapenhandelinghe* voorschrijft. Vanzelfsprekend werden bij actie door Maurits geofende soldaten ingezet[12], die na jaren training slechts enkele begincommando's in het gevecht nodig hadden alsmede bevelen wanneer de hele formatie moest worden bewogen. In mijn vroegere publicaties heb ik herhaaldelijk gewezen op, en voorbeelden gegeven van, allerlei hulpmiddelen en foefjes die werden aangeleerd om absolute gelijktijdige uitvoering der commando's te krijgen, zodat het geheel als clockwork verliep. Daartoe behoorden het meetellen door de soldaten van de tempi bij het uitvoeren der handelingen en bewegingen en op het in de praktijk inkorten en zelfs weglaten van commando's door de officieren.[13] Dit alles steeds met verwijzingen naar de discussies daarover die in de correspondentie tussen Maurits, Willem Lodewijk en andere legeraanvoerders vaak heel gedetailleerd zijn vastgelegd.

In het algemeen wordt gedacht dat het herladen van een musket zo langzaam ging. Dat is zeker zo wanneer rekruten alle veertig (her)ladingscommando's systematisch moesten doorlopen. Vrij recent is proefondervindelijk aangetoond dat dit tussen een halve en een hele minuut kon duren. Maar een geofend musketier kon veel sneller laden en schieten. Hij moet zijn lontslotmusket maximaal zelfs zes maal per minuut hebben kunnen herladen, dat is dus relatief heel snel, gezien omvang en gewicht van dit wapen, het gehannes met steunvork en brandende lonten en het omslachtige laden. Ik heb dit met eigen ogen waargenomen bij zorgvuldig uitgevoerde, en naderhand gezamenlijk kritisch geëvalueerde, slagveldnabootsingen door hedendaagse Engelse re-enacters. En passant blijkt uit dit en andere voorbeelden de waarde van deze vorm van 'experimentele archeologie' voor de wetenschap. Alleen moet niet worden vergeten dat het door Maurits nagestreefde salvovuur per gelid als vanzelf dwong tot een bedaarde maar wel steeds opeenvolgende uitvoering. Uiteraard leidde dit tot een navenant langzamere vuursnelheid, omdat ten allen tijde de formatie moest worden gehandhaafd, wilde men overleven. Ook de contramars zelf dwong tot een bepaalde snelheid. Hij werd stapvoets, in de maat, uitgevoerd. De individuele schietvaardigheid der soldaten resulteerde wel in kortere rotten (minder groot aantal gelederen), zodat bij het enfilerend vuur van de tegenstander minder slachtoffers vielen (enfileren = in lengterichting door rijen heen schieten).

Bij de uitvoering der contramars kwam de vuurdiscipline op de proppen, waarvan men zich in het Staatse leger had weten te verzekeren juist door de soldaten eindeloos daarin te drillen. Dat zij na die jarenlange intensieve training een ijzeren discipline hadden opgebouwd, mag wel

blijken uit de uitvoering van de contramars, die de soldaten bij het achtereenvolgens naar achteren marcheren dwong om hun rug naar schietende vijand te keren! De vele onderofficieren binnen en rond de formaties zullen er wel voor gezorgd hebben dat de regelmaat van het vuren niet verloren ging. Vergelijkbare omstandigheden kan men waarnemen bij de destijds gangbare wijze van chargeren bij de cavalerie door deze uitsluitend de in draf uit te voeren caracole[14] te laten toepassen. Een groep dravende ruiters kon beter formatie houden, en plotseling zwenken en stoppen, dan galopperende. De ruiters moesten in draf aanvallen en pas halt houden tot zij `...het wit in de ogen' van hun vijand konden zien. Vervolgens gaven zij een salvo af. Weliswaar moesten zij zo dichtbij komen omdat pistoolschoten pas op relatief korte afstand effectief waren en er zorgvuldig gemikt moest worden, maar niet omdat de radslotpistolen (volgens Schuiten) `maar twee meter ver' droegen.

De krijgskunst is het aanpassen van de krijgskunde aan de bijzondere eisen van tijd en van plaats. De tijdsaanpassingen komen het duidelijkst tot uiting in de veranderingen van de wapens en, vooral, het wapengebruik. Een goed voorbeeld van het laatste zijn de voortdurende wijzingen in de verhouding tussen de aantallen musketten en pieken. Bij de cavalerie werd de vervanging van lansiers door pistoliers, na jarenlange discussie - waarbij zelfs nog enkele compagnieën pistoliers aanvankelijk waren `terugbewapend' met lansen - in 1597 definitief in het voordeel van de pistoliers beslist.[15] De aanpassingen aan de locatie komen tot uiting in de gevoerde tactiek die - los van de theoretische onderbouw, de geoefendheid en tal van andere factoren - steeds rekening hield met de omstandigheden ter plekke. Eén voorbeeld uit vele: voordat de Slag bij Nieuwpoort, die zich hoofdzakelijk in de duinen afspeelde, begon, werden door Maurits ook musketiers (alsmede twee kanonnen) op duintoppen geplaatst. Deze gaven tijdens de slag enfilerend vuur af op de Spaanse formaties. Sir Francis Vere, die bij Nieuwpoort het bevel voerde over de voorhoede, geeft daar in zijn Commentaries sprekende voorbeelden van.[16] Natuurlijk was in gevechten al sinds mensenheugenis het streven erop gericht de tegenstander zo onophoudelijk mogelijk te bestoken, of dit nu met stenen, slingerprojectielen of regens van pijlen of kogels gebeurde. Met andere woorden, hij die in de aanval meer projectielen verschoot had de overhand en kon uiteindelijk overwinnen. Dat is ook nu nog zo. Wat dit betreft zat er inderdaad niets vernieuwends in Maurits' streven naar continu vuur, het vernieuwende zit hem in het feit dat hij dit mogelijk maakte als het nodig was. Dat kon hij alleen maar bereiken door zijn gehele leger in al zijn geledingen zo te hervormen, dat hij er a priori zeker van kon zijn dat hij zijn Spaanse tegenstander, als de legers getalsmatig ongeveer even sterk waren, in vuurkracht kon overtreffen. Overigens is dit pas werkelijkheid geworden in de allerlaatste jaren van de zestiende eeuw. Pas toen waren Maurits, Willem Lodewijk, hun onderbevelhebbers en, mogen wij het zeggen, ook hun goedbetaalde, gedisciplineerde en gemotiveerde soldaten, ervan overtuigd geraakt dat zij zich qua geoefendheid en eerezucht met de Spaanse soldaten konden meten. Daarbij speelden nog allerlei andere factoren een gunstige rol en wisten de Nederlandse militairen soms tijdelijke tactische voordelen uit te buiten. Zo lag sinds 1595 in de gevechtsformaties van het Staatse leger de verhouding tussen musketten en pieken veel hoger (3 op 1) dan in het Spaanse (1 op 3) en bracht Maurits bij Nieuwpoort beduidend meer soldaten- in het veld dan aartshertog Albertus (ruim 10.000 infanteristen en 1.200 ruiters tegenover bijna 9.000 respectievelijk circa 1.000). Indien in de vroege morgen vóór de slag Maurits' troepen in het gevecht bij Leffinghe niet 800 man hadden verloren, was het Staatse overwicht bij Nieuwpoort nog groter geweest.[17]

De door de Staatsen gewenste verhouding tussen schutters en piekeniers, de wens om op het slagveld precieze bewegingen door de formaties gelijktijdig te laten uitvoeren en de noodzaak

alle soldaten in die formaties de commando's te laten horen en verstaan, leidde onvermijdelijk tot de kleinere gevechtseenheden waartoe het Staatse leger als eerste overging. Dat is eveneens een reële vernieuwing in die tijd, waarop niet genoeg kan worden gewezen. Weliswaar hadden deze eenheden de vorm van colonnes, maar deze werden, doordat zij op korte afstand van elkaar in de breedte waren opgesteld, tezamen tot een zeer brede frontlinie. Voor de bevelvoering van al deze formaties waren grote aantallen (onderofficieren nodig. Ook dat was een novum in Maurits' tijd en een getalsmatig groot professioneel onderofficierskorps als wezenlijke, want onmisbare factor in de bevelvoering is sedertdien in alle legers gemeengoed geworden. Het is zeker niet te driest om te stellen dat het Staatse leger onder prins Maurits ook hierin een wegbereider van de moderne legers is geweest. Het is onwaarschijnlijk dat er onderofficieren als het ware `overbleven' toen Maurits kleinere formaties invoerde, zodat er daarvan dan relatief meer konden worden ingezet, zoals Schuiten gelooft. In de eerste plaats groeide het veldleger ook na de invoering van de kleinere formaties gestaag en ten tweede waren grotere aantallen onderofficieren nodig om de troepen die ten allen tijde exact in formatie moesten blijven, leiding te kunnen geven. Uit de contemporaine geschriften weten wij dat er zelfs niet alleen per gelid maar ook per rot, twee onderofficieren (`rijleiders' respectievelijk `rotmeesters') werden aangesteld. Het is dan gemakkelijk uitrekenen hoeveel onderofficieren er optraden bij een gangbare Staatse compagnie of vendel met gelederen van acht man breed en rotten van twaalf man diep: veertig! Overigens maakten deze onderofficieren - korporaals - gewoon deel uit van de troep en voerden zij alle bewegingen tegelijk met de soldaten uit. Verder liepen buiten de formatie nog vier sergeants mee (bewapend met hun onderscheidingsteken, de hellebaard) en voerde een officier het geheel aan. Al deze bevelhebbers gaven commando's, al zullen de korporaals binnen de formatie zich doorgaans waarschijnlijk hebben beperkt tot het geven van ritmisch uitgebrachte aanwijzingen om de orde in de formatie vast te houden. De commando's werden ondersteund respectievelijk vervangen door een à twee tamboers die met elk vendel meeliepen en die gangbare bevelen of uitvoeringscommando's met een roffel en de contramars met slagen aangaven.

Of de overwinning bij Turnhout in 1597, waar het Staatse leger door een plotselinge flankaanval op twee punten van een Spaanse kolonne 2000 Spanjaarden, waaronder hun bevelhebber, wist te doden en 500 krijgsgevangenen te nemen, door de tactische vernieuwingen mogelijk werd gemaakt, is lastig te zeggen. Waarschijnlijk is dit wel het geval. Immers alle 800 deelnemende Staatse ruiters waren met pistolen gewapend in plaats van met lanssen. Deze nieuwe bewapening was als onderdeel van de hervormingen van Maurits zojuist bij de gehele Staatse cavalerie ingevoerd. Ten Raa en De Bas beweren, waarschijnlijk terecht, dat de Staatse ruiters door deze nieuwe bewapening een groot overwicht kreeg op de Spaanse.[18] De gevechtsverslagen van Turnhout wijzen in ieder geval duidelijk op een tactisch snel genomen beslissing waarbij het verrassingselement de primaire rol speelde, ongeacht de soort wapens die men inzette. Om een aantal redenen, echter hoofdzakelijk gezien de reputatie van onoverwinnelijkheid van het Spaanse leger, was deze aanval, zoals Oman het heeft uitgedrukt, een waagstuk dat alleen door een overwinning kon worden gerechtvaardigd.[19] Dat wil niet zeggen dat Maurits het maar `aan het krijgsmansgeluk' overliet. Zeker, de beslissing om aan te vallen was vol van risico's, maar Maurits was geen gokker en ook te methodisch en voorzichtig om niet de juiste tactische afweging te hebben gemaakt. De slag bij Turnhout leverde in ieder geval het eerste bewijs dat het vernieuwde Staatse leger zijn Spaanse tegenstander nu in open veld durfde aan te pakken.

Hierboven is gezegd, dat het voornaamste strategische streven van Maurits (en de Staten Generaal) was het territorium van de republiek te bevrijden van de Spanjaarden. Het is geenszins zo, dat dit leger zich al in het begin van de jaren negentig kon meten met zijn Spaanse tegenstander, zoals Schuiten beweert. Dit wordt bevestigd door een aantal tijdgenoten, onder andere Anthonis Duyck en Joris de Bie. Laatstgenoemde bijvoorbeeld schreef dat de veldtocht van de jaren negentig, die in feite al in 1589 zijn aanloop nam met de inname van Fort Knodsenburg bij Nijmegen en die bestond uit een aantal beroemd geworden innames en belegeringen van steden, was ondernomen, omdat '...de macht van deese landen andersints nyet bestant waren omme in openbaren velde het hoeft te moegen verthonen'. [20] Maar de Staatsen konden en wilden het voorlopig niet op veldslagen in open veld laten aankomen, niet eens zozeer omdat zij getalsmatig minder sterk waren. Het Nederlandse militair-geografische landschap dwong tot een concentratie op de door de vijand bezette steden en werd daarmee tot een belegeringsoorlog, een oorlog om de steden (en het omringende territorium). Toch dwongen uitvallen, schermutselingen, overvallen en gewapende strooptochten, in enkele gevallen ook het vechten tegen ontzettingslegers (zoals bij Coevorden in 1592), tot het paraat houden van infanterie en cavalerie van het veldleger. Om deze redenen is het juist niet 'opmerkelijk' (Schuiten) maar eerder logisch dat onze legeraanvoerders zich bleven voorbereiden op een veldslag. Dit des te meer daar het immers jaren duurde voordat men een leger van uiteenlopende samenstelling (Engelse secours [hulptroepen], ingehuurde troepen en losse soldaten van allerlei andere landaarden alsmede Nederlandse boeren en burgers) tot een homogene, goed getrainde en gedisciplineerde strijdmacht kon vormen die de ultieme test, een geregelde veldslag waar het vroeg of laat toch tot zou kunnen komen, kon doorstaan.

Slotopmerkingen

De lezer moet het oordeel vellen. Het is wat Kist zegt een kwestie van wie het zien wil. Dat komt omdat geen van beide zienswijzen, noch die van Schuiten, noch van mijzelf, met onomstotelijke bewijsvoering worden ondersteund. Dat geldt in hoofdzaak voor de gevechten, waarover tot dusverre weinig of geen bronnenmateriaal is teruggevonden dat de precieze omstandigheden en de daarmee samenhangende tactische beslissingen vermeldt. Juist deze zouden de hypothesen over de ware uitwerking der hervormingen aantoonbaar hebben kunnen maken of ze kunnen ontkrachten. Beide zienswijzen stoelen op interpretaties, die van verschillende basisopvattingen uitgaan. Ikzelf hecht het meest aan analyses van zuiver wapentechnische en militaire aard, dat wil zeggen van wapens en tactiek. Dat vloeit voort uit mijn overtuiging dat de hervormingen van Maurits werkelijk tot doel hadden het Staatse leger op het slagveld te laten overwinnen. Ik vind dat Nieuwpoort aantoont dat dit doel daadwerkelijk is bereikt.

Van het besef dat ons land ooit langdurig in oorlog was, dat het om leven of dood ging, dat praktisch elke burger, bijna iedere familie, over meerdere generaties met oorlog en de gevolgen ervan geconfronteerd waren, is in onze hedendaagse Nederlandse maatschappij niets meer over. Hoe kan het anders in onze tijd, waarin zelfs het historisch besef bij ons volk in het algemeen te wensen overlaat? Mogelijk spelen deze omstandigheden parten bij velen (niet allen!) die zich met de Tachtigjarige Oorlog hebben beziggehouden en die trachten wat er in de strijd gebeurde te analyseren en interpreteren. Volgens mij heeft dit ook gevolgen gehad voor hun oordeel over de ware betekenis van Maurits en het Staatse leger in de periode 1590-1620. Is het niet opvallend, hoe weinig Nederlandse schrijvers tot dusverre zijn ingegaan op de tactiek te velde? Zeker, dankzij hen zijn wij uitstekend geïnformeerd over de organisatie en tucht binnen het Staatse leger, over de plaats van dat leger binnen de staatkundige verhoudingen van de

Republiek, over de bevoorrading, financiering, geestelijke verzorging en vele andere aspecten. Zelfs de gebruikte wapens zijn vaak, soms gedetailleerd, aan de orde gekomen. Waar het echter aan ontbreekt zijn duidelijke analyses over hoe die wapens werden ingezet door het gehele veldleger in zijn gecompliceerde samenstelling en in hoeverre deze inzet van invloed is geweest op de oorlogvoering. Of de recente studies van Van Nierop en van Frijhoff en Spies (zie literatuuropgave), die met name de geweldsaspecten van de Tachtigjarige Oorlog tot onderwerp hebben, een kentering in deze inluiden, valt te bezien. Mijn eigen studies even buiten beschouwing latent, is De Moor wat mij betreft de eerste recente Nederlandse schrijver, die de theorie en de praktijk van de zestiende en zeventiende eeuwse hervormingen in de tactiek heet geanalyseerd.[21]

De schrijver dankt drs. C. van den Heuvel en zijn collega dr. P. Knevel voor hun kritisch commentaar en hun suggesties.

Geraadpleegde literatuur

- Cox, B., *Vanden Tocht in Vlaenderen : de logistiek van Nieuwpoort 1600*. (Zwolle 1986). [Duyck], *Journaal van Anthonis Duyck : met inl.en aant. door Lodewijk Mulder : tweede deel*. (s-Gravenhage etc. 1864).
- Fruin, R., *Tien jaren uit de Tachtigjarige oorlog, 1588-1598*. 12e druk. (Utrecht etc. 1961).
- Fruin, R. (Red.), 'Gedenkschrift van Joris de Bye, betreffende het bewind van Oldenbarnevelt' in: *Bijdragen en mededeelingen van de geschiedenis der Nederlanden*, jrg.11 (1888) p. 400-459.
- Frijhoff, W., & M. Spies, *1650 : bevochten eendracht*. (Den Haag 2000).
- Hahlweg, W., *Die Heeresreform der Oranier : das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen*. (Wiesbaden 1973) (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau; XX).
- Hahlweg, W., *Die Heeresreform der Oranier- und die Antike : Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreissigjährigen Kriege*. (erw.Nachdruck der Ausg.v. 1941) (Osnabrück 1987)
- Hoof, J.P.C.M. van, 'M. van der Hoeven ed., *Exercise of Arms (gilt.)*' Recensie in: *Bijdragen en Mededeelingen van de Geschiedenis der- Nederlanden*, jrg.1 15 (2000) p. 194-196.
- Moor, J.A. de, 'Ervaring en experiment : militaire ontwikkelingen in de 16e en 17e eeuw' in: H.Ph. Vogel, H.W. Singor,
- J.A. de Moor (red.), *Een wereld in oorlog : militaire geschiedenis in hoofdstukken*. (Utrecht 1995), p. 163-178.
- Nierop, H.F.K. van, *Het verraad van het Noorderkwartier : oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*. (Amsterdam 1999).
- Oman, Charles, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*. (facsherdr.v.h.orig.van 1937) London etc. 1991.
- Puype, J.P., 'Victory at Nieuwpoort, 2 July 1600' in: Hoeven, M. van der (Ed.), *Exercise of Arms : Warfare in the Netherlands, 1568-1648* (Leiden etc. 1997) p. 69-112. (*History of Warfare*, Vol. 1)
- Puype, J.P., 'Hervorming en uitstraling : tactiek en wapens van het Staatse leger tot de Vrede van Munster en hun invloed in andere Europese landen: in: J. Dane (Red.), *1648 : Vrede van Munster : feit en verbeelding*. (Zwolle 1998) p. 46-81.
- Puype, J.P., en A.A. Wiekart, *Van Maurits naar Munster : tactiek en triomf van het Staatse leger : catalogus van de voorwerpen op de gelijknamige tentoonstelling in het Legermuseum te Delft, alsmede een reconstructie van de bibliotheek van prins Maurits = From Prince Maurice to the Peace of Westphalia : tactics and triumphs of the Dutch army (gilt.)*. (Delft 1998).
- Raa, F.J.G., en F. de Bas, *Het Staatse leger 1568-1795 : deel 77 : van het vetrek van den graaf van Leitester tot het sluiten van het Twaalfjarig Bestand (1588-1609)*. Breda 1913.
- Reynders, E. van, *Oorspronck ende voortganck vande nederlantsche oorloghen*. Arnhem 1633. [Vere], *The Commentaries of Sir Francis Vere : being divers pieces of service, wherein he had command, written by himself, in way of Commentary*. (facsherdr. v. h. orig. van 1657) (Tonbridge 1992). (Panas Armata)

Noten

1. Voor Maurits' fouten bij Nieuwpoort, zie bijvoorbeeld: Puype, 'Victory at Nieuwpoort', p. 92, 108-110.
2. Fruin, Tien jaren, p. 85.
3. Cox, handen Tocht, p. 73. Onderstreping van mij.
4. De Moor, 'Ervaring en experiment', p. 175.
5. Van Hoof, Recensie van: M. van der Hoeven, zie lit.opgave.
6. Voor een verklaring van beide begrippen, zie: Puype, 'Hervorming en uitstraling', p. 59-60.
7. Kennelijk achtte Maurits zijn veldleger in 1595 voldoende getraind en gedisciplineerd om het voorbeeld te geven, want op 18 november van dat jaar meldt een Resolutie van de Raad van State, '...dat Zijn Excellentie nodigh vindt, dat die 's lands compagnien overal in die garnisoenen in krijgsoeffeningen geoeffent worden...' Aangehaald bij Hahlweg, Heeresreform, Studien, p. 131.
8. Citaat uit Van Reyd, Oorspronck ende voortganck, p. 284, aangehaald bij Hahlweg, Heeresreform, Studien, p. 131.
9. Men moet eigenlijk zeggen: '...niet had kunnen zorgen'. De Spaanse cavalerie bij Nieuwpoort, ongeveer 1000 ruiters, bestond voor 60% uit ex-muiters, ruiters derhalve die zich onder belofte van vervulling van hun grieven over het uitblijven van soldij, onder een eletto, een officier die zij zelf hadden gekozen, wederom bij het veldleger hadden aangesloten. Deze muiters wilden in de slag als het ware bewijzen dat zij als het er op aankwam, wel degelijk voor hun koning wilden vechten. Ofschoon zij successen boekten (o.a. bij Leffinghe), hebben zij zich bij Nieuwpoort door de gevolgen van hun ongedisciplineerd optreden niet bepaald met roem overladen. Zowel de aartshertog als de bevelhebber van de cavalerie en de voorhoede der Spanjaarden, Don Luis de Mendoza, Admiraal van Arragon, legden de schuld van de nederlaag bij de ruitery.
10. Tijdens de eerste Staatse cavaleriecharge achtervolgden een aantal ruiters Spaanse tegenstanders zelfs tot aan de poorten van Oostende toe. Door dit ongedisciplineerd gedrag konden zij niet verder deelnemen aan de slag bij Nieuwpoort.
11. Lipsius' werk was weliswaar niet zozeer theoretisch van aard, maar had wel tot doel bij te dragen tot de theorievorming. Het bevat een opsomming van het Romeinse krijgswezen, maar de auteur was wel filoloog, geen soldaat.
12. De Friese en Engelse regimenten alsmede zijn eigen stadhouderlijke garde, totaal bijna 5000 man, die Maurits alle in de voorhoede had geplaatst, waren qua sterkte en geoefendheid de beste formaties in het Staatse leger bij Nieuwpoort. In tegenstelling tot de traditionele opvatting, nl. de beste troepen in de hoofdmacht en niet in de voorhoede op te stellen, deed Maurits het dus net andersom.
13. Zie: Puype, 'Victory at Nieuwpoort', p. 81; Idem, 'Hervorming en uitstraling', p. 61; Puype & Wiekart, Van Maurits naar Munster, p. 9-10. De commando's voor de bewegingen met de lange piek, die door Puype ('Victory at Nieuwpoort', p. 78) als voorbeeld zijn genoemd, juist om aan te tonen dat de daarbij behorende commando's letterlijke vertalingen waren van de Romeinse commando's, worden door Schuiten geridiculiseerd door te zeggen dat daarvoor geen voorbeelden uit de Oudheid nodig waren.
14. Voor een uitleg van dit begrip, zie: Puype, 'Hervorming en uitstraling', p. 69-71.
15. Ten Raa & De Bas, Staatsche leger, II, p. 101-103. Zie ook: Puype, 'Hervorming en uitstraling', p. 66.

16. Vere, Commentaries, p. 156, 158.
17. Volgens Duyck, Journaal, II, p. 678, verloor het leger van de aartshertog ongeveer 3000 man, maar vermoedelijk hebben de feitelijke Spaanse verliezen dichterbij 4000 man gelegen. De Staatse troepen hadden ongeveer 1000 man aan gesneuvelden en circa 700 zwaargewonden. Telt men de nederlaag bij Leffinghe in de vroege ochtend vóór de slag erbij, dan bedroegen de Staatse verliezen meer dan 2700 aan doden en gewonden. (Aantallen ontleend aan: Oman, Art of War, p. 508-509, en Cox, vanden Tocht, p. 115,120-121,128-129)
18. Ten Raa & De Bas, Staatsche leger, II, p. 108.
19. Oman, Art of War, p. 580.
20. Fruin, `Gedenkschrift Joris de Bye', p. 440. Met dank aan Dr P. Knevel voor deze belangrijke verwijzing.
21. De Moor, `Ervaring en experiment' (zie lit.opgave). Dat ik het met zijn belangrijkste conclusies niet eens kan zijn, doet hieraan niets af.